

حیات از مقدسات دینی و ضرورت جرم‌پنداری اهانته به آن در قوانین بین‌المللی

Protection of Religious Sanctities and the Imperativeness to Criminalize Disrespect in International Law

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16757654>

عبدالناصر امینی^۱

چکیده

توهین به مقدسات امر جدیدی نبوده و به دین خاصی هم محدود نیست، بلکه همواره در طول تاریخ، اهانت به مقدسات دینی، از قبیل: اهانت به معبودان، کتاب‌های آسمانی، پیامبران، سنت‌ها و تعالیم دینی، اوقات و مکان‌های مقدس و سایر شعائر دینی، موجب تأثر و برانگیختگی حامیان‌شان شده است؛ زیرا مسئله دین در زندگی انسان و احترام به مقدسات دینی، توهین، تعدی و اسائه ادب را هرگز برنمی‌تابد. اینجاست که نظریه حمایت از مقدسات دینی و ضرورت جرم‌پنداری اهانت به آن، در سطح ملل، مطرح می‌گردد. تحقیق پیش رو، که به روش تحلیلی - توصیفی و با استفاده از داده‌های کتابخانه‌ای شکل گرفته، در پی بیان همین ضرورت است و به نوعی به این دو پرسش پاسخ می‌دهد که: چرا از مقدسات دینی باید حمایت شود؟ آیا جرم‌پنداری اهانت به مقدسات دینی، در قوانین بین‌المللی ضروری است؟

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که: مسئله دین و احترام به مقدسات دینی، توهین و تعدی را هرگز نمی‌پذیرد. قوانین بین‌المللی آزادی دینی را به رسمیت می‌شناسد، اما پیرامون حمایت از مقدسات دینی و یا ممانعت از اهانت به آن، سازوکار پیش‌گیرانه‌ای ندارد. بدیهی است که حق آزادی باورهای دینی، تکالیفی را برای دیگران ایجاد می‌کند که با وجود تضمین حق آزادی بیان برای آنان، نمی‌توانند به حریم دیگران هتاکی و اهانت کنند؛ چرا که در هیچ آیینی اهانت قابل توجیه نبوده و با حقوق اساسی بشر مغایرت دارد و نیز تأثیر غیرقابل انکاری در ایجاد نفرت و از هم گسستن رشته‌های انسانی داشته و زمینه ایجاد خشونت‌های زیان‌باری را در پی خواهد داشت. اینجاست که ضرورت جرم‌انگاری اهانت به مقدسات دینی نمایان می‌شود، به خصوص اگر در سطح بین‌المللی انجام گیرد، می‌تواند در این زمینه همه کشورها را به پیش‌بینی و وضع مقررات بازدارنده وادار کند.

واژه‌گان کلیدی: اهانت، مقدسات دینی، جرم‌پنداری، قوانین بین‌الملل

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على المبعوث رحمة للعالمين، سيدنا محمد وعلى آله وأصحابه أجمعين، وبعد:

مسئله دین در زندگی بشر - از آغاز آفرینش آدم علیه السلام تا کنون - اهمیت بسیار والایی داشته و احترام و حمایت از مقدسات دینی، ارتباط نزدیکی با کرامت و آزادی انسان‌ها دارد. حمایت از مقدسات دینی به نوعی تجسم آزادی باور و عقیده است که از مهم‌ترین مبانی حقوق افراد و جوامع به شمار می‌آید و قوانین دینی و وضعی، با تقنین احکام و ضوابط مشخص، جهت تحکیم آن کوشیده‌اند. اما دیده می‌شود که بسیاری‌ها دانسته و یا نادانسته به بهانه آزادی بیان، با رفتارهای تخیفی چون آتش زدن کتاب‌های مقدس و یا طعن و رد مقدسات دینی به صورت علنی در رسانه‌ها و مطبوعات، مقدسات ادیان را مورد اهانت قرار داده و به سخره می‌گیرند و بدتر از همه، مرجعی نیست که جلودار آن‌ها بوده و آنان را مجازات نماید.

نوشته حاضر، تلاش می‌کند با بیان اهمیت حمایت از مقدسات دینی و علل، به بیان ضرورت حمایت از مقدسات دینی در قوانین بین‌المللی بپردازد.

نویسنده با تتبع و تفحص در کتاب‌ها و مقاله‌ها، به چند اثر به حیث پیشینه تحقیق که نسبتاً مرتبط با موضوع بود، دست یافت؛ نوشته اول مقاله‌ای است با عنوان «مبانی دینی و اصول جرم‌انگاری توهین به مقدسات و چالش‌های فرارو» از فاطمه توکلی، دکتر حسین آقابابایی و دکتر حسن شاه ملک‌پور که در پژوهش‌نامه حقوق کیفری پوهنتون گیلان ایران به تاریخ ۱۳۹۴ ش. به نشر رسیده است. نویسندگان در پایان بحث می‌نگارند: «جرم‌انگاری و تعیین ضمانت اجرای کیفری برای نقض ارزش‌های اساسی، ابزاری در دسترس نظم حقوقی برای حمایت از ارزش‌ها است ... همان‌گونه که آزادی عقیده به عنوان آموزه‌ای حقوق بشری و بین‌المللی تلقی شده است؛ ضرورت دارد که حمایت از این آزادی نیز با سازوکارهای سیاست جنایی مورد عنایت قرار گیرد».

مقاله دوم با عنوان «ازدراء الأديان بين المنع والإباحة - دراسة في ضوء أحكام القانون الدولي» از دکتر سامر محي عبد الحمزة پژوهشگر پوهنچی قانون پوهنتون واسط عراق است که در فصل‌نامه فلسفه، زبان‌ها و علوم اجتماعی، شماره ۲۷، سال ۲۰۱۷ م. منتشر شده است. نویسنده در بخش نتایج تحقیقش می‌نگارد: «شورای حقوق بشر، با تفسیری که از میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی مصوب سال ۱۹۶۶ م. اخذ کرده، به سمت تعامل مسامحه‌گرانه با اهانت به ادیان و شخصیت‌های مذهبی حرکت می‌کند. البته نباید فراموش کرد که این تسامح مقید به رعایت سایر حقوق بشر است و انتقاداتی که بر مبنای آزادی بیان صورت می‌گیرد، نباید منجر به گسترش نفرت دینی شود».

نوشته سوم رساله دکتورا با عنوان «المسؤولية الدولية عن الإساءة للأديان السماوية» از عقاب عبدالصمد، از پوهنچی حقوق و علوم سیاسی پوهنتون مولود معمري (تیزی وزو) از کشور الجزایر است که به سال ۲۰۱۶ م میلادی دفاع شده است. نویسنده در چکیده مقاله آورده است: «موضوع مسئولیت بین‌المللی در قبال توهین به ادیان الهی، با توجه به اهانت‌های مکرر به ادیان، بخشی از بحث نقش و آینده حقوق بین‌الملل در عصر حاضر است. این امر بسیاری از متخصصان و علاقمندان به حقوق بشر و آزادی‌های اساسی را بر آن داشت تا خواستار نیاز به توسعه نظام قانون‌گذاری بین‌المللی و ملی به منظور رسیدگی به چنین اقداماتی شوند که ممکن است رنج بزرگی برای بشریت ایجاد کند».

هدف بنده از نگارش این تحقیق، که به روش تحلیلی - توصیفی و با استفاده از داده‌های کتاب‌خانه‌ای شکل گرفته، این است که بیان دارم توهین به مقدسات و سایر شعائر دینی موجب تأثر و برانگیختگی دین‌داران می‌گردد، زیرا مسئله دین و احترام به مقدسات

دینی، توهین پذیر نیست. بنابر این نظریه حمایت از مقدسات دینی و ضرورت جرم‌پنداری اهانت به آن، در سطح ملی و بین المللی لزوم می‌یابد.

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهند که: شعائر و مقدسات دینی، برای انسان‌ها اهمیت زیادی دارد و هیچ‌کس حاضر نیست توهین و تعدی را در ساحت معتقدات خویش بپذیرد. در اسناد تقنینی بین المللی، آزادی دینی مورد تأکید قرار گرفته است، لکن بحث حمایت از مقدسات دینی و یا وضع قوانین پیش‌گیرانه از اهانت به مقدسات، آن‌چنان که می‌بایست مورد توجه قرار نگرفته و به تاق نسیان سپرده شده است. بدیهی است که افراد با استفاده از حق آزادی بیان، نمی‌توانند به باورهای دینی و اعتقادی دیگران اهانت کنند؛ چرا که اهانت در هیچ آیینی قابل قبول نبوده و با حقوق اساسی بشر مغایرت دارد و نیز تأثیر غیرقابل انکاری در ایجاد نفرت و از هم گسستن رشته‌های انسانی داشته و زمینه ایجاد خشونت‌های زیانباری را در پی خواهد داشت. اینجاست که وضع قوانین جرم‌انگار برای اهانت به مقدسات دینی در سطح بین الملل، می‌تواند همه کشورهای را به پیش‌بینی و وضع مقررات بازدارنده در این خصوص وادار کند.

مفاهیم

1- **مقدسات:** واژه مقدسات جمع مقدس از ماده «ق، د، س» مشتق شده و به معنی پاک، پاکیزه و مبارک است. «الأرض المقدسة» به معنی سرزمین پاک و مبارک. (ابن منظور؛ بی‌تا: 51/2) در حدیث شریف: «لَا قُدُسَتْ أُمَّةٌ لَا يَأْخُذُ الضَّعِيفُ فِيهَا حَقَّهُ» (قزوینی؛ 2009م: 496/3، حدیث: 2426) لَاقُدُسَتْ به معنی لاطهرت: پاک نگردد، آمده است.

کلمات هم‌خانواده مقدسات مثل: قدس و طهر، تقدیس و تطهیر، تقدّس و تطهّر، مقدّس و مطهّر، مقدّسه و مطهّره معادل هم‌اند.² (ابن منظور؛ بی‌تا: 168/6-169) واژه «القدوس» یکی از اسمای حسنی خداوند متعال است و به معنی مبرا و منزّه از شریک و اولاد می‌باشد. (ابوالفضل؛ بی‌تا: 173/1) از مجاهد رحمه‌الله روایت شده که «الأرض المقدسة» به معنی سرزمین پاک و مبارک است. (طبری؛ 2001م: 286/8)

معنای اصطلاحی مقدسات، به معنای لغوی آن نزدیک بوده و عبارت است از: «آنچه که به پاک بودن، مبارک بودن و محترم بودن متصف شود، برابر است که اشیاء، اماکن، زمان‌ها، اشخاص و... باشند». (بعباع؛ 2014م: 12) طبق این تعریف بر اساس عقاید، باورها، عرف‌ها و عادات مردم، هرچیزی چه اماکن، زمان‌ها، اشخاص و... می‌تواند مقدس باشد و این مسئله حد و حصری ندارد، بلکه خواسته‌ها و مقتضیات روحانی و معنوی انسان‌ها تعیین‌کننده آنست.

امور ذیل از مصادیق مقدسات دینی به شمار می‌آید: إله (معبود/خداوند)؛ فرشتگان؛ کتاب‌های آسمانی؛ پیامبران؛ سنت‌ها و تعالیم پیامبران؛ اوقات مقدسه (ماه رمضان، ماه‌های حرام و...؛ اماکن مقدسه (مکه مکرمه و مشاعر آن، مدینه منوره، قبر و روضه پیامبر، بیت المقدس، مساجد و نمازخانه‌ها و قبرستان‌ها)؛ شخصیت‌های مقدس (اهل بیت رسول الله، صحابه، ائمه و علما). (امینی؛ 1398ش: 84-51)

2 **دین:** ابن فارس گفته است: لفظ دین - با کسر دال - از فعل ثلاثی «دَانَ» گرفته شده و معانی لغوی متعددی دارد، از جمله: اطاعت، فرمان‌برداری، حکم و جزاء. و جمله: «قَوْمٌ دِینٌ» به معنی قومی فرمان‌بردار و مطیع آمده است. (ابن فارس؛ 1979م: 319/2)

² در منابع دینی (قرآن کریم و احادیث نبوی) با وجود استعمال مشتقات کلمه مقدس با مفاهیم متعدد، اصطلاح «مقدسات» به کار نرفته و عناوینی همچون حرمت و شعائر استعمال شده است.

دین به معنی حساب و جزاء نیز به کار رفته، مثل فرموده خداوند: «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» (فاتحه: 4) «مالک روز سزا و جزاست». و همچنان به معنی عادت آمده، چنان که عرب‌ها می‌گویند: «ما زال ذلک دینی و دیدنی». (هروی؛ 2001م: 128/12)

در رابطه با تعریف اصطلاحی واژه دین، تعریف‌های متعددی وجود دارد؛ زیرا هر شخص به اعتبار فهم، برداشت و مشرب خود آن را تعریف کرده و هرچه از نگاه او جزء ممیزات دین به حساب می‌آمده را بیان کرده است، سید شریف جرجانی گفته است: «دین: وضعی الهی است که صاحبان خرد را به پذیرش آنچه نزد رسول خدا است، فرامی‌خواند». (جرجانی؛ 2004م: ص: 92) همچنان گفته شده: «دین: وضعی الهی است که خداوند آن را بر فرستادگانش وحی کرده تا بندگان بر اثر ضعف اجتهاد و تنوع و تفاوت‌شان در عمل، از مقتضای غریزه دین گمراه نشوند». (متولی؛ 2004م: 283/1)

مشهورترین تعریف دین به قاضی محمد بن علی تهبانوی³ نسبت داده می‌شود: «دین: وضعی الهی است که برای اصلاح وضعیت اکنون و پیروزی و کامیابی در سرانجام، برای صاحبان خرد - با انتخاب خودشان از آن - آورده شده و شامل عقاید و اعمال می‌باشد...». (تهبانوی؛ 1996م: 814)

3. جرم‌پنداری: جُرم و جَرِیمَة از فعل جَرَمَ، أَجْرَمَ واجْتَرَمَ، در لغت به معنی خلاف، بزه، گناه، جنایت و تعدی آمده است. (رازی؛ 1999م: 43) همچنان از جُرم به ذنب، اِثم، سَیِّئَة، عِصْیَان و مَعْصِیْت نیز تعبیر می‌شود. راغب اصفهانی می‌گوید: «جرم از جَرَم آمده، و اصل معنای آن، بریدن میوه از درخت است و برای هر کسب و کار زشت و مکروه استعاره شده و به معنای وادار کردن بر کاری ناپسند نیز اطلاق شده است». (اصفهانی: 1412ق: 91) عبدالقادر عوده درباره مفهوم اصطلاحی این واژه می‌نویسد: «فقه‌ها غالباً از جرم به «جنایت» تعبیر می‌کنند... و جنایت در اصطلاح فقهی عبارت است از فعلی که شرعاً حرام است». (عوده؛ 1394ش: 105-106) جرم به لحاظ قوانین بین المللی به رفتارهای ناقض مقررات بین المللی گفته می‌شود که توسط معاهدات، نظیر اساس‌نامه دیوان کیفری بین المللی یا حقوق بین الملل عرفی قابل کیفر شناخته شده‌اند (گارنر؛ 1386ش: 834)

اما جرم‌پنداری با اصطلاح عربی «التجريم» به معنی فرایندی است که به موجب آن قانون‌گذار با در نظر گرفتن هنجارها و ارزش‌های اساسی جامعه و با تکیه بر مبانی نظری مورد قبول خود، فعل یا ترک فعلی را ممنوع و برای آن ضمانت اجرای کیفری وضع می‌کند. (آقابابایی، 1384ش: 12-11)

4. اهانت: اهانت با حروف اصلی «ه و ن»، مصدر فعل أَهَانَ به معنی استخفاف و سبک کردن است، چون أَهَانَة: او را سبک شمرد. همچنان با فعل‌های: هَوَّنَ، اسْتَهَانَ و تَهَاوَنَ نیز به همین معنی آمده است، چون: أَهَانَة، هَوْنَة، اسْتَهَانَة به و تَهَاوَنَ به. (ابن منظور؛ بی تا: 472/6) الهُوْنُ به ضم «ه» به معنی پست، ذلیل و خوار بودن آمده است: «فَأَخَذَتْهُمْ صَاعِقَةُ الْعَذَابِ الْهُونِ» (فصلت: 17) «صاعقه عذاب خوار کننده آن‌ها را گرفت». (زبیدی؛ 2001م: 291/16).

در متون دینی اصطلاح مجرمانه‌ای با عنوان توهین یا اهانت مطرح نشده بلکه توهین در فقه، با اصطلاحاتی چون سب، استهزاء، هجو، قذف و ... مطرح شده است. از نویسندگان معاصر - طبق برداشت نویسنده - بهترین تعریف اصطلاحی واژه «اهانت» را دکتر ابراهیم پاد حقوق دان ایرانی ارائه کرده و گفته است: «نسبت دادن هر امر وهن‌آور اعم از دروغ یا راست، به هر وسیله و طریقه‌ای که

³- شیخ، قاضی، علامه، محمد بن علی (متولد 1120هـ) بن محمد حامد فاروقی، عمری، حنفی، تهبانوی، هندی، عالم و پژوهشگر معروف و لغت‌دان ماهر و از ائمه قرن دوازدهم هجری است؛ تهبانوی منسوب به زادگاهش (تهانه بهون) از نواحی دهلی است وی تألیفات بی‌شماری دارد از جمله: «موسوعة کشف اصطلاحات الفنون» است که در سال 1158هـ توسط ایشان تألیف گردیده است. (وب سایت: مدونة الأستاذ الدكتور محمدان عبدالمجید، 2020م به نقل از مقاله علامة الهند).

باشد، یا انجام دادن هر فعل، یا ترک فعلی که از نظر عرف و عادت موجب کسر شأن یا باعث تخفیف و پست شدن طرف گردد». (پاد؛ 1393ش: 373/1)

اهانت انواع متعددی دارد و می‌تواند به شیوه‌های مختلفی صورت بگیرد، از جمله: سبّ (دشنام)، افتراء، تمسخر، استهزاء، تحریف، تبدیل، تدمیر (از بین بردن)، احراق (سوزاندن)، تدنيس (نجس کردن)، جحد (انکار)، تشویه (بدنام ساختن و بدنام معرفی کردن)، تشویش، ایجاد بدعت در دین، انتهاک (بی‌حرمتی) و... (امینی؛ 1398ش: 4232)

چیستی اهانت به مقدسات دینی

اهانت به مقدسات در هر زمان و مکان و نزد هر جامعه، طایفه و هر آیین و مذهبی متفاوت بوده است که این موضوع، خود ریشه در فرهنگ و برداشت‌های متفاوت در خصوص آن دارد. بناءً بیان تعریف جامع و مانع از اهانت به مقدسات دینی، مقداری مشکل به نظر می‌رسد. اما با توجه به تعریف‌هایی که از واژه اهانت ارائه گردید، می‌توان گفت: هر امر توهین‌آمیز نسبت به مقدسات و یا شعائر دینی دیگران، به هر وسیله و طریقه‌ای که باشد، یا انجام دادن هر فعلی که از نظر عرف و عادت تحقیر و تخفیف محسوب گردد، اهانت شمرده می‌شود. در ادبیات نوشتاری و گفتاری بین المللی امروزی، دو اصطلاح خاص در این زمینه تبلور یافته و بیشتر در رسانه‌ها و مطبوعات و حتی متون قوانین برخی از کشورها، کاربرد دارد. یکی التجدیف (Blasphemy) و دیگری إزدراء الأديان (Defamation of religion) که هر دو تقریباً همان معنای اهانت به مقدسات دینی را می‌رساند.

چرایی حمایت از مقدسات دینی

خداوند متعال انسان را به بهترین صورت آفرید، کرامتش داد، تمامی مخلوقات را برایش مسخر نمود و تمامی مسیرها و ضرورت‌های زندگی کریمانه را به او عطا کرد و امانتی مهم که عبادت و تقدیس او تعالی بر روی زمین است را به وی سپرد: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (ذاریات: 56) «و من جن و انس را نیافریده‌ام، مگر برای اینکه مرا عبادت کنند». نیز برای این که نعمتش را بر بندگان کامل گرداند، انبیاء و رسولان علیهم السلام را با کتاب‌ها و صحیفه‌هایی فرستاد تا به انسان‌ها بیاموزانند که چگونه پروردگار خود را عبادت و پرستش کنند. بر همین اساس تدین برای انسان‌ها امری فطری است، تا قدرتی بزرگ‌تر و فراتر از همه قدرتها را که نظام هستی را به بهترین نحو ممکن اداره می‌کند، بشناسند و این را می‌توان به عنوان یک احساس و شعور نشأت گرفته از فطرت انسان تعبیر کرد. «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ» (روم: 30) «پس روی خود را با حق‌گرایی (و اخلاص) به سوی دین آور، فطرت الهی است که (خداوند) مردم را بر آن آفریده است، دگرگونی در آفرینش خدا نیست، این است دین استوار، لیکن بیشتر مردم نمی‌دانند».

دین برای زندگی و حیات انسان بسیار مهم است، زیرا انسان مخلوقی است که خداوند به او مزیت عقل و اندیشه عنایت کرده و طبیعی است که در رابطه با امور طبیعی آفرینش و هستی و ارتباط انسان با خالقش می‌اندیشد و این همه برایش سوال برانگیز است. پلوتارک^۴ تاریخ‌دان یونان باستان می‌گوید: «در طول تاریخ شهرهایی یافت می‌شوند که بدون حصار، یا بدون پادشاه و حاکم و یا بدون چراگاه و مرتع باشد؛ اما هرگز شهری را نمی‌یابید که معبد و یا دیانت نداشته باشد». (حقاق؛ 2018م: 17) بنابر این، دین در میان افراد جایگاه والا و مهمی کسب می‌کند، طوری که به قداست و اهمیت آن پی‌می‌برند، خصوصاً زمانی که لذت و حلاوت آن را

^۴ - پلوتارک (پلوتارخوس) متولد حدود 46م و متوفای 127م، تاریخ‌نگار و زندگی‌نامه نویس یونان باستان بود. وی پسر اتوبولوس از مردمان خرونه در مرکز یونان بود. کتاب‌های: رساله در اخلاق، رساله در موسیقی، مسائل طبیعی، ایرانیان و یونانیان به روایت پلوتارخ و... نوشته‌های وی است. (وب سایت: ویکی نور، دانشنامه تخصصی نور؛ 1390ش، www.wikinoor.ir).

بیشتر بچشند و از عمل به فرامین آن صاحب خیر شده و زندگی سالم و سرشار از انعامات پروردگار را بدست آورند. طبیعی است که به شرافت، مقدس بودن و اهمیت آن بیشتر واقف خواهند شد و از آنجایی که ادیان و معتقدات متعددی وجود دارد، نظریه حمایت از مقدسات دینی برای ادیان مختلف - چه ادیان سماوی و یا غیر سماوی - به وجود می‌آید. البته این مورد منحصر به باورهای آسمانی نیست، بلکه سایر مواردی که در قالب دین از منابع غیر وحیانی و الهی تبارز کردند و ساخته و پرداخته ذهن و فکر بشر بودند نیز همین حالت را داشته و اصول و قواعد آن‌ها برای پیروان‌شان مقدس و محترم شمرده می‌شود. اینجاست که تمامی قوانین تشریعی و وضعی از مقدسات حمایت می‌کند؛ زیرا اهانت به مقدسات پیامدهای شومی همچون تعصب، گسترش خشونت و جنگ، از بین رفتن تعاملات و همکاری‌های انسانی در سطح ملل را در پی خواهد داشت.

جایگاه دین در قوانین بین المللی

مجموعه اسناد بین المللی بر آزادی دینی، یعنی آزاد بودن هر فرد در انتخاب و انتساب به هرگونه آیین و دینی تأکید دارند. در ماده ۱۸ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی که در ۲۳ مارس ۱۹۷۶م. لازم الاجراء شد، آمده است:

«هیچ کس نباید مورد اکراهی واقع شود که به آزادی او در داشتن یا قبول یک مذهبی با معتقدات به انتخاب خویش، لطمه وارد آورد».

«هر کسی باید حق آزادی تفکر، وجدان و مذهب داشته باشد. این حق شامل آزادی داشتن و یا پذیرش مذهبی به انتخاب خود فرد، و آزادی اظهار باور یا مذهب در پرستش، عبادت، عمل به فرایض و آموزش آن مذهب یا باور خواه به طور فردی و خواه در جامعه با دیگران و به طور عمومی و خصوصی می‌شود».

«هیچ کس نباید در معرض اجباری قرار گیرد که بر آزادی او برای داشتن یا پذیرش مذهبی به انتخاب خودش لطمه وارد کند».

«آزادی اظهار مذهب یا باورهای شخص تنها می‌تواند مشمول آن محدودیت‌هایی شود که توسط قانون تجویز شده‌اند و برای حمایت از سلامت، نظم، بهداشت، یا اخلاق عمومی و یا حقوق و آزادی‌های اساسی دیگران ضرورت دارند».

«دولت‌های عضو این میثاق، متعهد می‌شوند که به آزادی والدین و حسب مورد، آزادی سرپرستان قانونی کودکان برای خصوص اطمینان از آموزش مذهبی و اخلاقی کودکان‌شان در مطابقت با اعتقادات‌شان احترام گذارند».

بر اساس این قانون، دولت‌های عضو متعهد شده‌اند که به حقوق تمام افراد حاضر در حیطه صلاحیتی خود احترام گذارند و آن حقوق را قطع نظر از این که مذهب افراد چیست، برای آن‌ها تضمین نمایند.

همچنان اعلامیه جهانی حقوق بشر که از مهم‌ترین اسناد بین المللی است، در ماده ۱۹ آورده است:

«هر کس آزاد است هر عقیده‌ای را بپذیرد و آن را به زبان بیاورد و این حق، شامل پذیرفتن هرگونه رأی بدون مداخله اشخاص می‌باشد و می‌تواند به هر وسیله که بخواهد، بدون هیچ قید و محدودیت به حدود جغرافیایی، اخبار و افکار را تحقیق و دریافت کند و انتشار دهد».

بناءً حق آزادی دین و به رسمیت شناختن جایگاه و ارزش آن در جوامع بشری، از بنیادی‌ترین حقوق انسانی است که در نظام بین المللی حقوق بشر و سایر میثاق‌ها منعکس شده است.

حمایت از مقدسات دینی در قوانین بین المللی

اسناد تقنینی بین المللی، ماده خاص و یا عنوان مشخصی پیرامون حمایت از مقدسات دینی و یا پیش‌گیری از اهانت به مقدسات ندارد؛ اما روشن است که وقتی در اعلامیه جهانی حقوق بشر، حق آزادی عقیده به رسمیت شمرده شده، این حق تکالیفی را برای دیگران ایجاد می‌کند. به‌طور نمونه در مورد عقیده افراد، تکلیف دیگران عدم تعرض و توهین است. در نتیجه نمی‌توان گفت این ماده فقط آزادی انتخاب عقیده را به رسمیت شمرده است و بر احترام به عقاید افراد دلالت ندارد.

علاوه بر این، در ماده 29 اعلامیه جهانی حقوق بشر، بر نقش محدود کننده مقتضیات صحیح اخلاقی و نظم عمومی تأکید شده است. همچنان بند 2 ماده 20 میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی، هرگونه دعوت به کینه ملی یا نژادی یا مذهبی را که محرک تبعیض یا مخاصمه یا اعمال زور باشد، ممنوع اعلام کرده است (احمدزاده؛ 1394 ش: 261-257) روشن است که توهین به مقدسات، مصداقی از دعوت به کینه و تنفر مذهبی و محرک مخاصمه و خشونت خواهد بود.

البته کمیته حقوق بشر در بررسی گزارش‌های ادواری دولت‌ها، به مسأله توهین به ادیان توجه نموده است. در این کمیته قوانینی را که به نحوی به توهین به مقدسات در ارتباط هستند، مورد بررسی قرار می‌دهد و از کشورهایی که قوانینی علیه اهانت به مقدسات دارند، توضیح خواسته است. همچنان کمیسیون حقوق بشر از سال 1999 م. تا 2005 م. به مسأله مقابله با ارائه تصویر منفی از ادیان پرداخته و قطعنامه‌های متعددی را در این زمینه منتشر کرده است. اما متأسفانه این قطعنامه‌ها از طرف دولت‌های غربی مورد پشتیبانی قرار نگرفته است، زیرا پیشنهاد این قطعنامه‌ها توسط دولت‌های اسلامی و اعضای سازمان کنفرانس اسلامی تقدیم شده و هیچ یک به اتفاق آرا مورد پذیرش اعضا قرار نگرفته است.

حق آزادی بیان و اهانت به مقدسات دینی

یکی از ارزش‌های دنیای مدرنِ امروزی که اصرار و تأکید بسیاری نسبت به آن صورت می‌گیرد، و حتی آن را مهم‌ترین وجه تمایز جامعه توسعه یافته از عقب‌مانده بر می‌شمرند؛ حق «آزادی بیان»⁵ است، تا جایی که آن را گلِ سرسبد آزادی‌های مدنی دانسته‌اند (آصفی؛ 1370 ش: 344). آزادی بیان حقی طبیعی برای همه افراد آدمی است که به مقتضای انسان بودن خود، به‌طور یکسان از آن برخوردار و به موجب آن در بیان اندیشه و فکر خود، تا جایی که موجب نقض حقوق دیگران و اصول ارزشی مورد احترام جامعه نشود، مجازند. (ابراهیمی؛ ۱۳۶۸ ش: 270) آزادی بیان، به این معناست که هر انسانی در هر جا و در هر زمان، حق دارد دیدگاه خود را درباره مسائل گوناگون بیان کند و کسی حق ندارد او را از بیان دیدگاه‌هایش منع کرده و یا مورد آزار قرار دهد. فی‌الجمله آزادی بیان حقی انسانی محسوب می‌شود، اما ارزشی مطلق و حقی بدون قید و شرط نیست. اعتقاد به وضع قیود، شرایط و سازکارهای مبتنی بر اخلاق و قانون برای آن، ضرورتی انکار ناپذیر است؛ زیرا نمی‌توان به بهانه حق آزادی بیان، اجازه داد افرادی به حیثیت و آبروی دیگران و سلامت و امنیت روانی افراد و جامعه هجوم ببرند و فضای اجتماع را به محل تسویه حساب‌های شخصی و یا ایدئولوژیکی بدل کنند. اعلامیه اسلامی حقوق بشر (اعلامیه قاهره 1990 م.) در بند (الف) ماده 22 تصریح نموده است: «هر انسانی حق دارد نظر خود را به هر شکلی که مغایر با اصول شرعی نباشد، آزادانه بیان کند». بندهای (ب) و (ج) این ماده نیز با حق آزادی عقیده و بیان

⁵ مجمع فقه اسلامی وابسته به سازمان کنفرانس اسلامی، آزادی بیان را اینگونه تعریف کرده است: «المقصود بحرية التعبير عن الرأي: تمتع الإنسان بكامل إرادته في الجهر بما يراه صواباً، ومحققاً النفع له وللمجتمع، سواء تعلق بالشؤون الخاصة أو القضايا العامة». منظور از آزادی بیان این است که هر فرد آنچه را برای خود و جامعه صحیح و سودمند می‌پندارد، با اراده کامل اظهار نماید، چه این نظر مرتبط به امور خاص یا قضایای عمومی باشد. (مصوبه شماره 176 (19/2) مجمع جهانی فقه اسلامی وابسته به سازمان کنفرانس اسلامی، 1430 هـ/ 2009 م، امارات متحده عربی.)

مرتبط هستند. طبق بند (د) همین ماده برانگیختن احساسات قومی یا مذهبی و یا هر چیزی که منجر به برانگیختن هر نوع حس تبعیض نژادی گردد، جایز نیست.

دین مبین اسلام، آزادی بیان را از حقوق اساسی انسان‌ها شمرده و آن را مجاز و مباح می‌داند و در این راستا قلم و بیان را که جلوه‌هایی از این آزادی هستند، در منابع دینی مورد تقدیس و تکریم قرار داده است. دین اسلام عنصر آزادی بیان را برای مسلمانان و غیرمسلمانان محترم می‌شمارد. قرآن کریم به عنوان مهم‌ترین منبع اسلامی، در مقام ابطال آراء و اندیشه‌های مخالفان، سخنان آنان را آشکارا بیان می‌کند و با این اقدام بر عقیده خاموش کردن سخن مخالف، خط بطلان کشیده و آزادی بیان را حتی برای مخالفان خود به رسمیت می‌شناسد.

سوالاتی اینجا مطرح است که اگر انسان‌ها حق آزادی بیان و اظهار اندیشه‌های خود را دارند، آیا حق دارند به مقدسات یکدیگر توهین کرده و حرمت شکنی کنند؟ بدیهی است که نه مسلمانان حق توهین به مقدسات دیگران را دارند و نه دیگران اجازه توهین و اهانت به مقدسات اسلام را دارند. آزادی بیان یک ارزش اساسی از مجموعه ارزش‌های انسانی است ولی شامل همه ارزش‌های بشری نمی‌شود. کرامت و حرمت انسان یکی دیگر از ارزش‌های والایی است که نمی‌شود به بهانه آزادی بیان، آن را خدشه دار کرد.

انسان آزاد است و برای جلوگیری از تعارض و هرج و مرج، این آزادی به رعایت آزادی‌ها و حقوق دیگر انسان‌ها محدود می‌شود. یکی از آزادی‌ها و حقوق شناخته شده انسان‌ها، حق انتخاب و داشتن مذهب و دین است و دیگران نسبت به این حق و لوازم آن مسئولند. یکی از مهم‌ترین لوازم اعتقادات مذهبی و دینی، تقدس داشتن برخی اشخاص یا مکان‌ها یا اشیاء است. افراد، همان‌طور که نباید به آزادی تن و مال و آبروی دیگر افراد تجاوز کنند، نباید به آزادی و حقوق مذهبی آن‌ها، از جمله مقدسات مذهبی‌شان تعدی نمایند. برای بسیاری از افراد، مقدسات‌شان حتی از جان، مال و ناموس بالاتر و برتر است و لذا حاضرند جان، مال و عرض خود را در این راه فدا کنند. این نکته در اسناد حقوق بشری بین‌المللی نیز منعکس شده است؛ چنان‌که در ماده ۱۹ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، مصوب ۱۹۶۶م آمده است: «۲. هرکس حق آزادی بیان دارد. این حق شامل آزادی تفحص و تحصیل و اشاعه اطلاعات و افکار از هر قبیل، بدون توجه به سرحدات، خواه شفاهاً یا به صورت نوشته یا چاپ یا به صورت هنری یا به هر وسیله دیگر، به انتخاب خود شخص می‌باشد؛ ۳. اعمال حقوق مذکور در بند ۲ این ماده، مستلزم حقوق و مسئولیت‌های خاصی است و لذا ممکن است تابع محدودیت‌های معینی شود که در قانون تصریح شده و برای امور ذیل ضرورت داشته باشد:

الف) احترام حقوق یا حیثیت دیگران؛

ب) حفظ امنیت ملی یا نظم عمومی یا سلامت یا اخلاق عمومی».

از سوی دیگر، در این ماده، آزادی بیان، به احترام به حقوق و حیثیت دیگران، محدود شده و روشن است یکی از ابعاد حیثیت فرد دین‌دار، مذهب و آیین اوست و بی‌احترامی به دین و مقدسات دینی‌اش، به معنای تجاوز به حیثیت اوست.

جرم‌انگاری اهانت به مقدسات دینی در قوانین جزایی کشورها

مجموعاً بیش از 69 کشور - اسلامی و غیر اسلامی - قوانینی را تصویب کرده‌اند که توهین به ادیان را جرم‌انگاری می‌کنند؛^۶ برخی از کشورهای اسلامی اهانت به مقدسات دینی مسلمانان و غیر مسلمانان را جرم پنداشته و برای مرتکب آن مجازات‌هایی حدی و تعزیری در نظر گرفته‌اند؛^۷ برخی از کشورهای غیر مسلمان نیز قوانینی در رابطه با اهانت به مقدسات دینی وضع نموده‌اند، از جمله در کشور انگلستان، قانون "Blasphemy" (توهین به مقدسات) تصویب شده است. برخی از حقوق‌دانان انگلیسی، در دفاع از این قانون، به تبیین فلسفه جرم‌انگاری آن پرداخته و بر این عقیده‌اند که هرگاه توهین به مقدسات، به قصد جریحه‌دار کردن احساسات بشری و یا اهانت صریح به کلیساهای قانونی، یا موجب ترویج مسائل غیر اخلاقی باشد؛ از مصادیق این جرم خواهد بود؛ البته باید دانست که این قانون تنها تعدی به اصول و عقاید کلیسای انگلیس را ممنوع کرده و سایر فرق و ادیان را شامل آن نمی‌داند. (احمدزاده؛ 1394ش: 107)

در ایالت‌های مختلف آمریکا، در موارد گوناگونی، توهین به مقدسات جرم‌انگاری شده؛ ولی به مقدسات مسیحیت، همچون خدا، مسیح و تثلیث منحصر بوده است.

در سال ۲۰۱۲ هند و سنگاپور و همچنان کشورهای دارای اکثریت مسیحی، از جمله دانمارک (الغا شده در سال ۲۰۱۷)، فنلاند، آلمان، یونان (الغا شده در سال ۲۰۱۹)، ایرلند (الغا شده در سال ۲۰۲۰)، ایتالیا، مالت (الغا شده در سال ۲۰۱۶)، هلند (الغا شده در سال ۲۰۱۴)، نیجریه، نروژ (الغا شده در سال ۲۰۱۵) و لهستان کشورهایی بودند که قوانین آنها موضوع توهین به مقدسات را جرم‌انگاری کرده بود، اما رفته رفته لغو آن را رقم زدند.

قانون توهین به احساسات مذهبی اسپانیا نیز، به طور مؤثر، همان ممنوعیت توهین به مقدسات است. در دانمارک، قانون سابق توهین به مقدسات که در سال ۲۰۱۲ از حمایت ۶۶ درصد از شهروندان آن برخوردار بود، استهزاء به ادیان و مذاهب قانونی در دانمارک را جرم می‌دانست. بسیاری از دانمارکی‌ها قانون توهین به مقدسات را کمک به ادغام می‌دانستند، زیرا از دیدگاه آنان این قانون پذیرش جامعه چند فرهنگی و چند دینی را ترویج می‌کرد.

در دانمارک، بند ۱۴۰ قانون جزا به توهین به مقدسات اختصاص داشت. از سال ۱۸۶۶، این قانون تنها منجر به دو محکومیت در سال ۱۹۳۸ و ۱۹۴۶ شده بود. اتهام دیگری بر اساس این قانون در سال ۱۹۷۱ به دادگاه ارائه شد، اما تبرئه شد. در سال ۲۰۱۷، مردی به دلیل انتشار ویدئویی از خود در حال سوزاندن قرآن در شبکه‌های اجتماعی تحت شعار آری به آزادی - نه به اسلام، به توهین به مقدسات متهم شد. در فرانسه از سال ۲۰۱۸ و از زمان تصویب کنوانسیون اروپایی حقوق بشر در سال ۱۹۷۲، قانون فرانسه نفرت یا خشونت علیه افراد، و تهمت یا افترا علیه افراد را به دلیل عضویت در یک گروه مذهبی، ملیت، گروه قومی، نژاد، گرایش جنسی ممنوع کرد. قانون ۱۸۸۱ از افراد و گروه‌های اجتماعی در برابر افترا یا توهین محافظت می‌کرد، اما در مورد ادیان و خدا موضع‌گیری نکرده بود.^۸

^۶ - گزارش انجمن ملی سکولار، منتشر شده در 13 نوامبر 2019م. قابل دسترس به آدرس ذیل: <https://www.secularism.org.uk/news/2019/11/blasphemy-laws-exist-in-69-countries-report-finds>

^۷ - افغانستان، الجزایر، بحرین، مصر، اندونزی، ایران، اردن، کویت، لبنان، مالزی، مالدیو، مراکش، عمان، پاکستان، قطر، عربستان سعودی، سومالی، سودان، ترکیه، امارات و صحرای غربی تا کنون این قانون را لغو نکرده‌اند.

^۸ - وب سایت خبر آنلاین، منتشر شده در ۲۶ سرطان ۱۴۰۲. قابل دسترس به آدرس ذیل: <https://www.khabaronline.ir/news/1790068>

ضرورت جرم‌انگاری اهانت به مقدسات در قوانین بین‌المللی

اهانت از جرایم ضد حیثیت معنوی اشخاص است که معمولاً ذیل جرایم علیه اشخاص بررسی و با توجه به کیفیت ارتکاب جرم و موضوع یا مخاطب اهانت، به اهانت ساده و مشدد تقسیم می‌گردد. علاوه بر این، در دنیای مدرن امروزی افزون بر شیوه‌های سنتی، ابزارهای جدیدی در اختیار بشر قرار گرفته که اقدام‌های موهن امکان اشتراک‌گذاری و بازنشر گسترده و مکرر یافته و به زمان و مکان خاصی محدود نمی‌شوند و این یعنی خطر برهم خوردن نظم داخلی کشورها یا حتی منطقه‌ای و بین‌المللی که خشونت‌های بی‌پایان را در قبال خواهد داشت.

بدیهی است که اهانت و هتک حرمت مقدسات دینی، ضمن این‌که در هیچ آیینی قابل توجیه نبوده و با حقوق اساسی بشر مغایرت دارد، تأثیر غیر قابل انکاری در ایجاد نفرت و از هم گسستن رشته‌های انسانی دارد و زمینه ایجاد خشونت‌های زیان‌باری را در پی خواهد داشت. بنابر این جرم‌انگاری اهانت به مقدسات دینی، به خصوص اگر در سطح بین‌المللی انجام گیرد، می‌تواند همه کشورها را به پیش‌بینی و وضع مقررات بازدارنده در این خصوص وادار کند. در دو دهه اخیر تلاش‌هایی در این باره انجام گرفته، از جمله: از سال 1999م. سازمان همکاری‌های اسلامی قطع‌نامه‌ای در خصوص ممنوعیت اهانت به ادیان را به شورای حقوق بشر سازمان ملل تقدیم کرد که متأسفانه از سوی کشورهای غربی - که به تدریج ممنوعیت اهانت به مقدسات دینی را از قوانین خود حذف کرده بودند - رد شد. در سال 2009م پاکستان به نمایندگی از سازمان همکاری‌های اسلامی، قطع‌نامه‌ای در این خصوص به شورای حقوق بشر تقدیم کرد که با 23 رأی موافق، 11 رأی مخالف و 13 رأی ممتنع به صورت غیر الزام‌آور به تصویب رسید.

اما اخیراً پس از اهانت به قرآن کریم و آتش زدن آن توسط یک سوئدی عراقی‌الاصل به نام «سلوان مومیکا» در استکهلم سوئد؛ و واکنش‌های بین‌المللی که در قبال آن صورت گرفت، خبر می‌رسد که شورای حقوق بشر در ژنو در پایان جلسه فوری خود برای بررسی موضوع اهانت به قرآن کریم، پیش‌نویس قطع‌نامه پیشنهادی سازمان همکاری اسلامی را به تصویب رساند. این قطع‌نامه ضمن محکوم کردن شدید اهانت به ادیان، از جمله اقدامات اخیر در اهانت به قرآن کریم در برخی کشورهای اروپایی، خواستار بررسی این موضوع توسط کمیسر عالی حقوق بشر و گزارش‌دهی به این شورا شده است. در این قطع‌نامه همچنین از دفتر کمیساریای عالی حقوق بشر و سایر سازوکارهای شورای حقوق بشر خواسته شده است، با در نظر گرفتن خلأهای قانونی در جرم‌انگاری اهانت به ادیان، توصیه‌های لازم را برای رفع این خلأهای قانونی به کشورها ارائه کنند. علاوه بر آن، در این قطع‌نامه خواسته شده است در نشست‌های ماه مارس و ژوئن ۲۰۲۴ شورای حقوق بشر، جلساتی برای بررسی این موضوع، برگزار شود. آمریکا، انگلیس و نیز بلژیک به نمایندگی از اتحادیه اروپا با تصویب این قطع‌نامه مخالفت کردند، اما شورای حقوق بشر با رأی قاطع آن را تصویب کرد.

نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش را به‌طور خلاصه و نکته‌وار، می‌توان چنین بیان داشت:

1. دین در زندگی بشر اهمیت بسیار والایی داشته و احترام و حمایت از مقدسات دینی، ارتباط نزدیکی با کرامت و آزادی انسان‌ها دارد.
2. هر امر توهین‌آمیز نسبت به مقدسات و شعائر دینی دیگران، یا انجام دادن هر فعلی که از نظر عرف و عادت تحقیر و تخفیف محسوب گردد، اهانت به مقدسات شمرده می‌شود.

3. حق آزادی دین و به رسمیت شناختن جایگاه و ارزش آن در جوامع بشری، از بنیادی‌ترین حقوق انسانی است که در نظام بین المللی حقوق بشر، مجموعه اسناد و میثاق‌های بین المللی منعکس شده است.
4. اسناد تقنینی بین المللی، ماده خاص و یا عنوان مشخصی پیرامون حمایت از مقدسات دینی و یا پیش‌گیری از اهانت به مقدسات ندارد؛ اما روشن است که وقتی در اعلامیه جهانی حقوق بشر، حق آزادی عقیده به رسمیت شمرده شده، این حق تکالیفی را برای دیگران ایجاد می‌کند.
5. آزادی بیان حق طبیعی همه افراد است که به مقتضای انسان بودن خود، به‌طور یکسان از آن برخوردار و به موجب آن در بیان اندیشه و فکر خود، تا جایی که موجب نقض حقوق دیگران و اصول ارزشی مورد احترام جامعه نشود، مجازند.
6. دین مبین اسلام، عنصر آزادی بیان را برای مسلمانان و غیر مسلمانان محترم می‌شمارد؛ لکن برای حفظ حقوق دیگران و پیش‌گیری از تعدی به حریم دیگران، قیودی بر آن وضع کرده و آن را ضابطه‌مند نموده است.
7. بیش از 69 کشور - اسلامی و غیر اسلامی - قوانینی را تصویب کرده‌اند که توهین به ادیان را جرم انگاری می‌کنند.
8. برخی از کشورهای اسلامی، از جمله: افغانستان، الجزایر، بحرین، مصر، اندونزی، ایران، اردن، کویت، لبنان، مالزی، مالدیو، مراکش، عمان، پاکستان، قطر، عربستان سعودی و... اهانت به مقدسات دینی مسلمانان و غیر مسلمانان را جرم پنداشته و برای مرتکب آن مجازات‌های حدی و تعزیری در نظر گرفته‌اند.
9. برخی از کشورهای غیر مسلمان، نظیر انگلستان، امریکا، لهستان، اسپانیا، دانمارک و... نیز قوانینی در رابطه با اهانت به مقدسات دینی وضع نموده و توهین به مقدسات را جرم انگاری کردند، اما نهایتاً اکثریت این قوانین لغو شد.
10. اهانت و هتک حرمت مقدسات دینی، تأثیر غیرقابل انکاری در ایجاد نفرت و از هم گسستن رشته‌های انسانی دارد و زمینه ایجاد خشونت‌های زیانباری را در پی خواهد داشت.
11. جرم انگاری اهانت به مقدسات دینی به خصوص اگر در سطح بین المللی انجام گیرد، می‌تواند همه کشورها را به پیش‌بینی و وضع مقررات بازدارنده در این خصوص وادار کند.
12. اخیراً شورای حقوق بشر پیش‌نویس قطعنامه پیشنهادی سازمان همکاری اسلامی در خصوص اهانت به قرآن کریم را به تصویب رساند.

منابع و مصادر:

قرآن کریم

1. ابراهیمی، محمد، درآمدی بر حقوق اسلامی، ص: 270، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۶۸ ش.
2. ابن فارس، ابوالحسن احمد بن فارس بن زکریا، معجم مقاییس اللغة، دار الفکر، بیروت، 1399 هـ/ 1979 م.
3. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، تحقیق: عبد الله علي الكبير / محمد أحمد حسب الله / هاشم محمد الشاذلي، دارالمعارف، القاهرة، بی‌تا.
4. ابوالفضل، عیاض بن موسی، مشارق الأنوار علی صحاح الآثار، المكتبة العتیقة و دار التراث، بی‌تا.

5. احمدزاده، ابوالفضل، توهین به مقدسات مذهبی، تهران: مجمع علمی مجد، 1394 ش.
6. اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات في غريب القرآن، دار القلم، بیروت، 1412 ق.
7. امینی، عبدالناصر، مجازات اهانت به مقدسات دینی از دیدگاه فقه اسلامی و قوانین جزایی افغانستان، پایان نامه ماستری، دیپارتمنت فقه و قانون پوهنچی شرعیات، پوهنتون سلام، کابل، 1398 ش.
8. آصفی، آصفه، مبانی فلسفه، تهران: مؤسسه انتشارات آگاه، 1370 ش.
9. آقابابایی، حسین، گفتمان فقهی و جرم‌انگاری در حوزه جرایم علیه امنیت ملت و دولت، مجله فقه و حقوق، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، سال دوم، تابستان ۱۳۸۴، شماره ۵.
10. بعباع، سهاد عبدالحفیظ یحیی، التعدي على مقدسات الدين الإسلامي بين الفقه والقانون المصري، (رساله دکتورا) دانشکده علوم اسلامی، دانشگاه اسلامی بین المللی مالزی، 1435 ش _ 2014 م.
11. پاد، دکتر ابراهیم، حقوق کیفری اختصاصی (جرایم علیه اشخاص)، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، 1393 ش.
12. تهنوی، محمد بن علی، موسوعة کشف اصطلاحات الفنون، تحقیق: دکتر علی دحروج، مکتبه لبنان ناشرون، بیروت، 1996 م.
13. جرجانی، علی بن محمد السید شریف، معجم التعريفات، تحقیق: محمد صدیق المنشاوی، دار الفضيلة، قاهره، 2004 م.
14. رازی، محمد بن ابوبکر، مختار الصحاح، المكتبة العصرية، بیروت، 1420 هـ/ 1999 م.
15. زبیدی، ابو فیض، محمد بن محمد؛ تاج العروس من جواهر القاموس، تحقیق: عبدالکریم العزباوی، مؤسسة الكويت للتقدم العلمي، 1422 هـ/ 2001 م.
16. طبری، ابو جعفر محمد بن جریر بن یزید، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، تحقیق: دکتر عبدالله بن عبدالمحسن التركي، دار هجر للطباعة والنشر، 1422 هـ/ 2001 م.
17. عوده، عبدالقادر، حقوق جزای عمومی، مترجم: دکتر حسن فرهودی نیا، نشر احسان، تهران، 1394 ش.
18. قحقاج، ولید، جرائم الإساءة للمقدسات الدينية، (رساله دکتورا) دانشکده حقوق و علوم سیاسی، بخش حقوق، دانشگاه عربی التبسی، التبسة الجزائر، 2017-2018 م.
19. قزوینی، ابن ماجه ابو عبدالله محمد بن یزید القزوینی، سنن ابن ماجه، تحقیق: شعيب الأرناؤوط و...، دار الرسالة العالمية، 1430 هـ/ 2009 م.
20. گارنر، برایان، فرهنگ حقوقی سیاه (Black law Dictionary)، انتشارات میزان، 1386 ش.
21. متولی، تامر محمد محمود، منهج الشيخ محمد رشيد رضا في العقيدة، دار ماجد عسيرة، جدة، 1425 هـ/ 2004 م.
22. هروی، ابو منصور محمد بن احمد الأزهری الهروی، تهذيب اللغة، تحقیق: محمد عوض مرعب، دار إحياء التراث العربي، بیروت، 2001 م.